

Ágoston Vilmos

Összehasonlító tanulmányok

Újabb jelentős tanulmánykötettel gazdagodott a nemzetközi holokauszt-szakirodalom. A Purdue University Press *Comparative Central European Holocaust Studies*¹ (Összehasonlító közép-európai holokauszt-tanulmányok) címmel megjelent könyve hiánypótló tudományos munka. A szerkesztők, Louise O. Vasvári és Steven Tötösy de Zepetnek a bevezetőben leírják, hogy a téma tudományos kutatása már rég szerves részét képezi a nyugati akadémiai szakkutatásnak, de kevésbé ismertek azok a közép-európai magyar, lengyel és román nyelven írt művek, amelyeket mindeddig nem fordítottak le angolra, és így nem kerültek be a nemzetközi tudományos életbe. Ezt a célt szolgálja a kötet, és most már angol nyelven is olvashatóvá vált néhány jelentős közép-európai holokauszt-tanulmány. A szerkesztők véleménye szerint, az utóbbi években a holokauszt-kutatás fontos, új témakörökkel gyarapodott. Ezek között említik a posztmodern szemlélet és az etikai ábrázolás kérdésének az új megközelítését, vagy a roma csoportok visszaemlékezéseinek a megjelenését, illetve a társadalmi nemek helyzetének az elemzését a vészkor-szak idején. Úgy vélik, mindezen új megközelítések paradigmaváltásra kényszerítik a holokauszt összehasonlító kulturális kutatásának a szemléleti megközelítését is. A jelen kötetben szereplő tanulmányok szerzői Ausztráliában, Németországban, Magyarországon, Izraelben, Szerbiában, Angliában és az Amerikai Egyesült Államokban dolgoznak, többnyire interdiszciplináris, összehasonlító kulturális területen kutatnak, irodalomtudósok, pszichológusok, szociológusok, fordítók, politológusok és történészek.

A négy részből álló tanulmánykötet Kertész Imre előszavával és a szerkesztők bevezetőjével kezdődik. Már a négy fejezet témaválasztása is jelzi, hogy átfogó, mindenre kiterjedő tudományos építkezés része a kötet. Az első fejezet a holokauszt történelmi megjelenítéséről, a második a holokauszt-vallomásokról és -narratívákról szól. A harmadik résznek a témája a Nobel-díjas Kertész Imre a közép-európai tanulmányokban. Er-

ről a témáról külön kötetet is kiadtak 2005-ben.² A negyedik fejezetben a közép-európai nők holokauszt-vallomásairól olvashatunk alapos, összefoglaló elemzést és könyvészeti összeállítást.

Az első részben G. Biró Ruth tanulmánya – *Representations of Budapest 1944-1945 in Holocaust Literature* – Budapest 1944–1945-ös ábrázolását követi a holokauszt-irodalomban. Kertész Imre, Konrád György, Szép Ernő és Zsolt Béla magyar nyelvű szövegeire építi elemzését, valamint az angol nyelven olvasható Ehrlich Hevesi Éva, Farkas Rose, Fenyvesi Charles, Grove Andrew, Handler Andrew, Klein Rivka Leah, Lang George és Soros György írásaira hivatkozik. Az angolul és magyarul író Nyíri Jánost is megtaláljuk a szépirodalmi és tudományos szövegek között. Kisantal Tamás cikkében a holokauszt közép- és kelet-európai reprezentációjának etikai kérdéseit elemzi (*The Holocaust as a Paradigm for Ethical Thinking and Representation*). Arra figyelmeztet, hogy a holokausztról szóló írások szemlélete lényegesen különbözik Közép- és Kelet-Európában a világ más táján keletkezett hasonló témájú művektől, különösen a Nyugat-Európában és az Észak-Amerikában írottakhoz képest. A szerző szerint a holokauszt tabunak számított az egykori kommunista államokban. Mind az irodalomban, mind a tudományos kutatásban úgy mutatták be a náci korszakot, mint a korábbi fasiszta (burzsoá) periódus problematikáját, amelyet legyőztek a kommunisták. Így a holokauszt valami olyasmi volt, ami a múlthoz tartozott, egy olyan történelmi esemény, amelyik többé már nem vet fel újabb kérdéseket. Kisantal rámutat arra, hogy az úgynevezett posztmodern viszonyulás, amelyik szerint „anything goes” (bármilyen megtörténik, minden egyenlő értékű) szemlélet nem lehet méltó ábrázolási formája a holokausztnak, mert vannak etikai, kulturális és olyan viszonyulási szabályok, amelyek meghatározzák a (történelmi) ábrázolást. Véleménye szerint, az etikai kérdések felvetése különösen fontos lehet a közép- és kelet-európai holokausztról szóló diskurzusokban.

Marsovszky Magda kényes kérdés elemzését választotta témájául, az 1989 utáni magyarországi antiszemitizmusról ír tanulmányt (*About Antisemitism in Post-1989 Hungary*). Megállapításai között olvashatjuk, hogy a magyarországi antiszemitizmus jelenségének semmi köze nincs a zsidó valláshoz, sőt, a zsidóságot még nem is mint etnikai csoportot támadják, hanem egy olyan ellenségképről van szó, amelyik egyfajta kulturális konstrukció és ideológia. Marsovszky aggasztónak tartja a mélyen gyökerező rasszizmust, a kulturális antiszemitizmust az 1989 utáni magyar társadalomban.

Pető Andrea tanulmányában (*About the Narratives of a Blood Libel Case in Post-Shoah Hungary*) egy 1946-ban, Budapesten megtörtént vérvád esetet ismertet. A kutatása alapját képező levéltári adatokban és újságcikkekben szereplő személyeket felkeresi és mai interjúkkal egészíti ki a történetek megvilágítását. Pető esettanulmányában egy Nyilaskeresztes Párttag és egy zsidó család története rajzolódik ki, közvetlenül a háború után. A dokumentumokból megtudjuk, hogy a közösségek és a mindenkori hatalom működésében is fontos szerepet betöltő házmeszter miként élt vissza szerepével, terrorizálta, zsarolta a zsidó családokat a nyilas időkben, majd utána is. Rávilágít arra, hogy a holokauszt rémvilága után sem működött kellőképpen az igazságszolgáltatás Magyarországon.

A könyv második részében Richardson Anne a ténytérülést és a fikciót elemzi a holokausztról szóló vallomásirodalomban (*Mapping the Lines of Fact and Fiction in Holocaust Testimonial Novels*). Arra keresi a választ, hogy miként oldódnak fel a kettő közötti korábbi éles határvonalak a visszaemlékezések során.

Rosen Ilana a közép-európai és a mai Ukrajnához tartozó Kárpátalja, korábbi német nevén „Kárpáto-Russzia” holokauszt-túlélőinek visszaemlékezéseiben elemzi a megmentési narratívákat (*Rescue Narratives by Central European Holocaust Survivors from Carpatho-Russia*). A szerző úgy véli, hogy a jelentősen növekvő számú visszaemlékezések ellenére, a történetekben szereplő kisemberek cselekedetei, valamint azok az esetek, amikor az egyszerű emberek igen apró, de életbevágóan fontos tettekkel megmentették mások életét, még mindig nem kaptak kellő súlyt a téma tudományos elemzése során. Rosen a kárpátaljai magyar zsidók visszaemlékezéseiben olvasható megmentés-történeteket elemzi, a körülményeket, a cselekedetek veszélyességi fokát, és

azokat az eseteket, amelyek során kiderül a visszaemlékezők tudatossága, az események konceptualizálása. A szerző úgy véli, annak ellenére, hogy a legtöbb mesélő a hagyományos, ortodox zsidó neveltetésben nőtt fel, és egyesek közülük még ma is eszerint élnek, mégsem transzcendentális válaszokat adnak az eseményekre vonatkozóan, hanem a holokausztban belátják az elítélendő megmagyarázhatatlant.

Rothe Anne tanulmánya – *The Third Reich and the Holocaust in East German Official Memory* – a háború után létrejött Német Demokratikus Köztársaság hivatalos ideológiájában a náci korszakhoz való viszonyulást elemzi. Elsősorban arra keresi a választ, hogy miként ábrázolták a műalkotásokban a holokausztot, és miként viszonyultak a hivatalos ideológiában az áldozatokhoz, többek közt olyan emlékhelyeken, mint például Buchenwald. Rothe megállapítja, hogy a keletnémetek meghamisították a náci múltat, és úgy állították be, mintha Buchenwald is a hősi, antifasiszta ellenállásra emlékeztetné a jelenkort. A keletnémet hivatalos diskurzusban elfojtották nemcsak azt a tényt, hogy a legtöbb német inkább közreműködője, híve, vagy a legjobb esetben érzéketlen szemlélője volt az eseményeknek, és nem annyira antifasiszta, kommunista ellenálló, mint ahogyan az NDK ideológusai el akarták hitetni. Sőt, azt is elhallgatták, hogy a kommunista német ellenállás hatástalan volt a fasiszmus megsemmisítésében. A keletnémet hivatalos emlékezetben igyekeztek kisebbiteni a zsidók szenvedését, teljesen elhallgatták, hogy a holokauszt valójában genocídium volt.

A könyv harmadik szerkezeti egysége a közép-európai tanulmányokban megjelenő Kertész Imre műveivel foglalkozik. Čudić Marko írásában (*On the Translation of Kertész's Sorstalanság into Serbian*) a szerb fordításról számol be. Faye Esther a bűnösség kérdését freudi megközelítésben elemzi Kertész *Kaddish*-ében (*Kertész and the Problem of Guilt in Unfinished Mourning*). Azokat a lelki folyamatokat írja le, amelyek arra a következtetésre vezettek, hogy a holokauszt gyászolása véget nem érő folyamatként jelenik meg, sőt ennek a traumája lehetetlenné teszi az újabb gyermekek vállalását a holokauszt-túlélők számára. Radnóti Sándor tanulmányában szintén Kertész Imre *Kaddish*-át elemzi. Amint a címe is jelzi (*Polyphony in Kertész's Kaddish* a meg nem született gyermekért), zenei kontextusban közelíti meg a művet. Radnóti véleménye szerint a körkörös visszatérő témára épülő monológ

nem irodalmi narrációhoz vezet, hanem inkább a zenei művekre jellemző hanghatásokat eredményezi, és úgy értelmezhető, mint egy az emberi kapcsolatok felszámolásához vezető, lassan végrehajtott halálos ítélet.

Szilágyi-Gál Mihály társadalomfilozófiai megközelítésből elemzi Kertész Imre *Sorstalanság* című könyvét. Arra a következtetésre jut, hogy Hannah Arendt filozófusnő Eichmann jeruzsálemi peréről írt filozófiai riport-esszéje és Kertész *Sorstalansága* között azonos etikai és társadalomelméleti alapállás figyelhető meg. A tanulmány címében is meghatározza ezt a morálfilozófiai megfelelést: *Arendt and Kertész on the Banality of Evil* (Arendt és Kertész a gonosz banalitásáról). Gondolatmenetének alapja, hogy a gonoszság rekonstruálása során, mindketten eljutnak a negatív cselekedetek mögött meghúzódó önfelmentéshez, amikor a gonosz banalitásként gondolja végig önmagát. Szilágyi-Gál megállapítja, hogy mindkét szerzőnél, a szövegek különbözősége ellenére, hasonló sematikus társadalmi viszonyulásokat és lexikális fordulatokat figyelhetünk meg, amelyekkel a szerzők jelzik a feltétel nélküli konformizmust, azt az állapotot, amikor az egyén képtelen megkülönböztetni a jót a rossztól. Sajnos, ez az erkölcsi gyengeség egyaránt jellemző a bűnösre és az áldozatra. A szabadságnélküliség birodalmában megszűnik a gondolkodás és ítékezés felelőssége, ami különben az ember legbensőbb szabadságának a jellemzője. A feltétel nélküli alkalmazkodás elvezet nemcsak a kegyetlenségek végrehajtásához, hanem az ártatlanság önfelmentő gondolkodásához is. A kegyetlenségek végrehajtója nem tartja magát bűnösnek. Eichmann azzal védekezik, hogy az ő kezéhez nem tapadt vér, ő csak a szállításért felelt. Az ő cselekedete, amelyik különben valóban része volt a nagy, általános emberiség elleni bűnnek, szerinte csak egy banális, ártatlan „vagon-szervezési” feladat végrehajtása volt. Amint Szilágyi-Gál is megállapítja, a gonoszság banalitása, ártatlanságának tudata és az önfelmentő, feltétlen alkalmazkodás elvezetnek a morálfilozófia felfüggesztéséhez, a totalitárius diktatúrák működésének legalapvetőbb emberi jellemzőihez. Miközben a jogi viták egy szűkebb körben mozognak, Arendt és Kertész ítélete sokkal szélesebb dimenziójúak, mert arra a helyzetre hívják fel a figyelmet, amikor az emberek már képtelenek megkülönböztetni a jót a rossztól. Arendt értelmezése annak az államnak a működésére hívja fel a figyelmet, amelyik az egyéni alkalmazkodó-

képesség olyan fokát képes elérni, hogy a morálfilozófiai funkciót felfüggesztve, szervezett gyilkoló gépezetté válhat, miközben az átlagember a rosszat banalitások sorozataként éli meg. Kertész *Sorstalanság* című regényének főhőse, aki a gonosznak való feltétlen alávetettség elszenvedője, ő is bizonyos konformizmus áldozata. Kertész művében éppen úgy, mint ahogyan Arendt esszéjében, a gondolkodás nélküli, feltétlen konformizmus leírásával jelzi, hogy a hatalom és az áldozat egyaránt normálisként fogadják el a gonosz térnyerését. Szilágyi-Gál szerint ez az áldozatnál is megfigyelhető, mert végső soron, alternatíva hiányában elfogadja az áldozattá válás lehetőségét. Az önáltató folyamat leírása, amelyik rendben levőnek, normaként fogadja el az abnormális helyzeteket, sajátos technikája Kertész regényének. A másik fontos eleme ennek a folyamatnak a fokozatosság. A regényben négy fázisát is megfigyeli annak a folyamatnak, amelynek során az előző normálisnak látszó helyzet, fokozatosan átmegy egy „új” és annál is újabb állapotba. A helyzetváltozást mindig valamilyen átalakulás kíséri, ami módot ad a főszereplőnek, hogy alkalmazkodjon az új, teljesen megváltozott helyzethez, értelmet tulajdonítson az értelmetlennek. Amint Szilágyi-Gál írja, ez lehetővé teszi a főszereplőnek, hogy valamilyen koherenciát találjon az „új normalitásban”. A normalitás eszméjét segítő átmenet következménye, hogy a regény végén már semmi nem tűnik lehetetlennek, és minden a természetesség érzésével hat. A gondolkodás nélküli alávetettség, konformizmus és a másik oldalon a jó és rossz megkülönböztetésének a képtelensége azok az alapvető, közös következtetések, amelyek hasonlatossá teszik Arendt morálfilozófiai gondolkodását Kertész regényírói, drámai építkezésével.

A tanulmánykötet negyedik egységében Milner Iris egy lengyel-izraeli író, Ida Fink könyvének újabb olvasatát nyújtja (*Towards a New Reading of Fink's The Journey*). Milner szerint a harmonikus leírás mögött állandó küzdelem figyelhető meg a kaotikus valóság és az önfegyelemre törekvő, értelmes életre vágyó főhős szenvedéseinek leírása között. Louise O. Vasvári az emigrációban élő közép-európai zsidó asszonyok holokauszt-életírásaiba nyújt betekintést (*Emigrée Central European Jewish Women's Holocaust Life Writing*). A szerző az írásokat a társadalmi nemek tudománya alapján elemzi és azokat a jegyeket keresi, amelyek alapján megállapítható egy sajátos női stílus a visszaemlékezés-irodalomban.

A szerzők eredetileg mind magyarul beszéltek, de írásaik közlésének a nyelve már az emigrációban elsajátított nyelv. Vasvári a tanulmányában és az azt követő széles körű könyvészeti szakirodalomban ismerteti azokat a közép-európai női szerzőket, akiknek többnyire angolul jelentek meg a könyveik, holokauszt-visszaemlékezéseik. A bibliográfia azt sugallja, hogy az utóbbi évtizedekben körülbelül ugyanannyi könyvet írtak a nők ebben a témában, mint a férfiak. Vasvári megállapítása szerint az „élet-írás” a legmegfelelőbb terminus technicus a szövegek meghatározására, mert kifejezi azt a bonyolult kapcsolatrendszert, ami a szerzőség, az elbeszélő, a tanú, a történelmi dokumentumok, az emlékek, az értelmezés és az irodalmi leírás között van.

A jelentős esettanulmányok közlése mellett, két fontosabb elméleti törekvés körvonalazódik a kötetben. Az egyik, amelyik azt a kérdést vizsgálja, hogy az etikai megfontolások alapján milyen elvárásokat lehet megfogalmazni a holokausztról szóló művekkel szemben. Ezzel a témával kapcsolatosan meg kell állapítanunk a következőket. Az esztétikán kívüli szemléletből nem ildomos esztétikai értékítéleti következtetéseket levonni. Ez éppen olyan hiba, mintha morálfilozófiai szempontból a társadalmi gyakorlatban nem tudnánk megkülönböztetni a jót a rossztól. Etikai el-

vek alapján dönteni az esztétikumról, még a legjobb szándék ellenére is, irodalomelméleti és művészeti hozzá-nem-értésről árulkodik. Ez a gondolatmenet, amint azt már Brecht óta annyian bebizonyították, művészet-idegen, normatív, korábbi kifejezéssel, dogmatikus kérdésselvetést hordoz magában. Az arisztotelészi etikai alapú esztétikai osztályozás, művészetértékelés mindig dogmatizmushoz és álvitákhoz, végső soron a művészet tagadásához, vagy diktatúrában annak a felszámolásához vezetett.

A kötetben kifejtett másik elméleti elemzés viszont, Szilágyi-Gál gondolatmenete, amelyik a társadalmi, morálfilozófiai megállapításokat nem keveri össze az esztétikummal, hanem mindegy párhuzamosan elmélkedik róluk, termékeny vitákhoz vezethet és továbbgondolható állásfoglalásra készítet: a gyilkos és áldozat, bűnös és elszenvető, valamint az emberi értékek és azok tagadása között.

¹ Louise O. Vasvári and Steven Tötösy de Zepetnek (szerk.): *Comparative Central European Holocaust Studies. Comparative Cultural Studies*, Purdue University Press, West Lafayette, Indiana, 2009.

² Louise O. Vasvári and Steven Tötösy de Zepetnek (szerk.): *Imre Kertész and Holocaust Literature. Comparative Cultural Studies*, Purdue University Press, West Lafayette, Indiana, 2005.

Roskó Gábor grafikája